

УДК 159.92

С. О. ЛАРІОНОВ,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології та педагогіки
факультету підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки
та кримінальної міліції у справах дітей
Харківського національного університету внутрішніх справ;

О. В. ПЕТЛЕНКО,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
факультету підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки
та кримінальної міліції у справах дітей
Харківського національного університету внутрішніх справ;

П. В. МАКАРЕНКО,

кандидат психологічних наук, доцент,
заступник начальника з навчально-методичної роботи
факультету підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки
та кримінальної міліції у справах дітей
Харківського національного університету внутрішніх справ

ВТЕЧА ПІДЛІТКІВ ІЗ ДОМУ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Розглянуто теоретико-психологічні аспекти проблеми втеч підлітків із дому. Проаналізовано класифікації підліткових втеч (емансипаційні, імпульсивні, демонстративні, дромоманічні) і самих підлітків-утікачів (тимчасові та навмисні). Узагальнено соціально-психологічні причини та безпосередні психологічні чинники втеч підлітків із дому. Проведено аналіз втечі підлітків із дому на різних рівнях організації поведінки, таких як: фізіологічна реакція, форма психологічного захисту, поведінкова реакція, симптом психологічного синдрому втечі від реальності, симптом поведінкового розладу.

Ключові слова: бродяжництво, втеча з дому, підлітки, діти, дромоманія.

Створення і функціонування у системі органів внутрішніх справ України підрозділів по боротьбі з торгівлею людьми висуває низку завдань щодо забезпечення їх професійної діяльності, зокрема у напрямку використання працівниками спеціальних психологічних знань під час розкриття і розслідування злочинів. На сучасному етапі рівень взаємодії оперативних працівників та психологів системи органів внутрішніх справ залишається незадовільним, а участь дитини або підлітка у кримінальному процесі безумовно загострює вказану проблему.

Серед окремих аспектів кримінальної та віктимної поведінки підлітків зупинимось на втечі з дому, зробивши спробу психологічного аналізу цього явища. Втеча підлітка з дому вважається аномальною поведінкою (девіантною, делінквентною, дисоціальною), є проявом соціально-психологічної дезадаптації дитини і свідчить про переживання дитиною відчуженості від сім'ї або найближчого кола близького спілкування (К. Долджин, Ф. Райс, 2012 [1]). Втеча підлітка з дому – вчинок, який функціонально залежить від системи відношень у най-

ближчому оточенні та відсутності відчуття безпеки у підлітка (О. Ю. Юрков, 2006 [2]).

Мета статті полягає у теоретичному аналізі психологічних аспектів проблеми втечі підлітків із дому та узагальненні даних наукових досліджень із цієї проблематики.

Аналіз наукової літератури з проблеми втечі підлітків з дому дозволило сформулювати такі узагальнення:

1. В останні роки відбулось значне омолодження контингенту дітей, які залишають дім. За даними статистики МВС, біля чверті з них (26 %) не досягають меж підліткового віку, і є молодшими школярами. Переважна частина (приблизно 85 %) залишила батьківські сім'ї і значно менша (близько 7 %) – дитячі будинки та інтернати. У зв'язку з цим використовується термін «соціальне сирітство».

Підлітки частіше втікають сімей, в яких виховуються тільки одним із батьків, або з приюмних сімей (Є. Є. Вахромов, 2003 [3]).

Спостерігається зміна причин підліткової бездоглядності. Так, у більш ранніх наукових роботах (наприклад, Б. Н. Алмазов, 1985 [4]; З. І. Білоусова, В. В. Овсяннікова, 1998 [5])

відзначалось, що переважними її причинами є соціальна несприятливість клімату сім'ї (наприклад, алкоголізм батьків), незнання та неврахування батьками шкільних проблем дитини. Останнім часом дослідниками констатується збільшення частки втеч дітей із соціально благополучних сімей, зсув причин утеч дітей у бік соціально-психологічних.

2. У науковій літературі описано декілька класифікацій підліткових утеч і самих підлітків-утікачів.

Так, К. Долджин і Ф. Райс підлітків-утікачів поділяють на дві групи: тимчасові та навмисні. Перша група, як правило, повертається додому протягом перших 48 годин. Мотивами втечі у них є страх покарання або демонстративний шантаж батьків. Більшість із них переходять у родичів чи друзів, часто їх батьки знають, де саме. Друга група є неоднорідною за причинами втеч [1].

А ось Ю. Л. Строганов та Б. Н. Алмазов (2000) вказують на існування таких типів утеч підлітків з дому:

1) емансипаційні втечі найбільш часто здійснюються у віці 12–15 років для позбавлення зовнішнього контролю з боку дорослих. Приводами, як правило, є сварки з батьками. Ймовірна групова форма втеч, їм передують прогули шкільних занять, алкоголізація, делінквентність утікачів. Реєструвалися гіпертимна та нестійка акцентуації характеру.

2) імпульсивні втечі відбуваються внаслідок жорстокого поводження з дітьми. Здійснюються самостійно, існує небезпека аутоагресії аж до суїциду. Повторні втечі стають стереотипною поведінковою реакцією підлітка, він починає шукати попутчиків, часто приєднується делінквентність. Вік утікачів переважно 7–15 років, реєструвалися шизоїдна, лабільна та сенситивна акцентуації.

3) демонстративні втечі здійснюють переважно підлітки з істероїдною акцентуацією характеру, їх питома вага досить незначна.

4) дромоманічні втечі відбуваються раптово, під впливом коливань настрою, характеризуються розширенням географічного ареалу [2].

Ось Л. М. Шипіцина та Е. С. Іванов (2004) виокремили такі типи втеч: 1) імпульсивні втечі для задоволення миттєвої потреби, зокрема для задоволення (розваги); 2) повторні втечі; 3) втечі як реакція протесту внаслідок порушення відношень із однолітками, педагогами чи батьками, труднощів навчання; 4) втечі як прояв реакцій імітації та групування; 5) дромоманічні втечі [6].

3. Триває дискусія щодо причин утеч підлітків із дому та їх бродяжництва. Наприклад, К. Мерфі та інші (1996) виділяють п'ять таких причин: 1) утрата батьків унаслідок смерті або розлучення; 2) вигнання з дому батьками; 3) сексуальне насильство з боку батьків; 4) зловживання підлітком алкогольними або наркотичними речовинами; 5) втеча або вигнання з дому внаслідок вад психічного розвитку або розумової неповноцінності [1].

Досліджуючи цю проблему, О. Ю. Юрков узагальнив чинники і мотиви втеч підлітків із дому: 1) внаслідок недостатнього нагляду з метою задоволення та розваг; 2) реакція протесту на надмірність вимог чи недостатність уваги з боку значимого оточення; 3) реакція тривоги через страх покарання; 4) специфічно-пубертатна втеча внаслідок фантазій та мрійливості [2].

Безпосередніми психологічними чинниками втечі можуть виступати:

1) гострий або хронічний стрес, із яким не впорався підліток (Є. Є. Вахромов [3]). Життєвий простір підлітка за своїми характеристиками вже не відповідає дитячому віку, але простір дорослого ним ще не побудований. Підліток стикається з новими вимогами і проблемами, механізми задоволення і подолання яких ще не сформовані. Це може призвести як до розвитку нових конструктивних рішень, так і до порушення механізмів подолання, аж до патології. Нормальний розвиток людини (дорослішання) супроводжується активацією процесів подолання труднощів, які слугують стимулом подальшого розвитку [7]. В цьому випадку втеча з дому може стати проявом психологічної дезадаптації підлітка.

2) особливості картини світу підлітка, наявність фантастичних життєвих планів або сценаріїв (кар'єрних, романтичних тощо).

Наприклад, З. Фрейдом (1908) описані «фантазії сімейного роману» як наслідок проекції зусиль дитини на внутрішньопсихічне дистанціювання від батьків, внутрішнього конфлікту між звичною залежністю від батьків та прагненням до сепарації. Вважаючи себе знехтуваною, дитина компенсує це нарцисичними фантазіями, уявляючи себе прийомною, або «благородного походження» [8]. Це ж може відбуватись у випадку суперництва сіблінгів (сіблінги – діти від одних батьків) за увагу батьків (А. Адлер). У таких випадках втеча зовні видається спланованою, а її наслідки – катастрофічні для дитини – крах ілюзій всемогутності батьків, деідеалізація власного образу [9].

До цього можна додати і випадки сімейних сценаріїв, коли очікування батьків перевищують можливості дитини (наприклад, «батько хотів, щоб я став лікарем»), і вона змушена «вести подвійне життя»: у сфері задоволення батьківських очікувань та у сфері власної компенсаторної поведінки, що рано чи пізно призводить до зривів.

3) фактори психопатології, коли втеча має діагностичне значення (наприклад, епілепсія, сутінкові фугіформні реакції тощо). Так, клінічна картина депресивних епізодів у підлітків може містити погану шкільну успішність, вживання наркотиків, проміскуїтет та втечі з дому (М. Ю. Каменсков, 2008 [10]).

Описано також значення особистісних розладів, зокрема нестійкої та експлозивної психопатії у підлітків, які виховуються в умовах жорсткого контролю (Л. М. Балабанова, 1998 [11]). У втечах вони шукають асоціальні компанії або супутників, легко потрапляючи під їх вплив, повторні ексцеси супроводжуються пошуком розваг, прагненням «вільного життя», формуванням бродяжницького стилю життя.

Те ж саме стосується і підлітків із істероїдною психопатією, у них утеча з дому часто виступає проявом реакцій опозиції та емансипації на втрату ролі сімейного кумира, страх або очікування покарання (А. В. Гоголева, 2003 [12]).

4) особливості міжособистісних відносин та стилів виховання у сім'ях. У літературі відмічається низка чинників цієї групи: надмірно жорсткий контроль, емоційна депривація у ранньому дитинстві (Ю. Є. Альошина, 2006 [13]), асоціальна поведінка батьків (пияцтво, проституція), сексуальне насильство та розбещення, незадоволення базових потреб дитини, жорстоке поводження та конфлікти з батьками [1; 6].

4. Втеча – поведінкова реакція на чинники, які є суб'єктивно катастрофічними, вона змінює подальше життя підлітка. Як і будь-який поведінковий акт, втеча розглядається в контексті особистості, ситуації та їх взаємодії як один із способів захисної поведінки.

На фізіологічному рівні «втеча» від подразника – первинна, допсихічна захисна реакція організму. Вона може бути розглянута в осі «втеча – напад» і характеризує неспроможність організму подолати зовнішній вплив або зберегти гомеостаз у змінених умовах життя.

Більш зрілі, психічні форми захисту, вибудовуються над фізіологічними, одною з них є заперечення (зняття тривоги шляхом перцептивного віддалення від її джерела). Як вказує Н. Мак-Вільямс (2001), заперечення характе-

ризується невідповідністю реальності та слабкістю орієнтування в ній, магичністю сприйняття («це трапляється не зі мною»). Домінування заперечення впливає на самокритику, сприяє розвитку навіюваності і самонавіюваності [14].

На основі заперечення формується примітивна форма поведінкового захисту – відмова (реакція на фрустрацію, неможливість задовольнити потреби безпеки та захищеності). В ранньому віці – це відмова від спілкування (від епізодів замкненості до аутизму), від ігор, їжі; у більш старших дітей може спостерігатись утеча з дому; крайня форма – суїцид (Є. Є. Вахромов [3]). Реакція втечі лежить в основі глобальних поведінкових стратегій ескапізму або ізоляції.

А ось В. В. Білоусова розглядає втечу з дому як найменш злоякісний прояв установочного синдрому «втечі від реальності», який включає наркотизацію, ізоляцію, інші форми девіантної і асоціальної поведінки [5].

Втеча може бути представлена також як регресія підлітка до ранніх, примітивних форм поведінки. У разі якщо втеча спровокована надмірним стресом, сильна емоційна реакція спрощує картину світу підлітка, звужена («тунельна») свідомість активує згадані примітивні захисні механізми. З точки зору психоеволюційної теорії Келермана-Плутчика, захисний механізм регресії створює диспозицію для прояву особистісних рис безконтрольності, імпульсивності, в кінцевому підсумку – до психопатичних розладів особистості.

Крім того, втеча може бути проявом поведінкової реакції опозиції як пасивна відповідь на підвищені вимоги оточення, граничні навантаження, конфлікти в сім'ї, відчуття несправедливості (А. Є. Лічко, 2003 [15], А. В. Гоголева [12]).

5. Втеча з дому без конкретної мети може виступати основним симптомом поведінкового розладу (дромоманія). Мотиви дромоманії в основному реактивні (непереносимість буденності, побутової монотонії, труднощі у навчанні або роботі) та гедоністичні (прагнення свободи, нових відчуттів та вражень, звільнення від зовнішнього контролю) (Л. М. Балабанова [11]).

Часто в цих випадках спостерігається феномен зсуву мотиву на ціль, і бродяжництво стає для підлітка самоціллю, а отже – способом життя.

Антисоціальні поведінкові прояви дітей у західній діагностичній системі розглядаються в шкалах деструктивності-недеструктивності та

відкритості-скритності (Е. Меш, Д. Вольф, 2003 [16]). Виділяють чотири категорії поведінкових проблем підлітків:

а) приховано-деструктивні (жорстокість до тварин, спричинення майнової шкоди, вандалізм, підпали тощо);

в) відкрито-деструктивні, агресивні (хуліганство, напади та ін.);

с) приховано-недеструктивні, пов'язані зі статусом (вживання наркотиків, прогули, втечі, порушення правил);

д) відкрито-недеструктивні, пов'язані з опозиційною поведінкою (образливість, злопам'ятність, непоступливість тощо).

В DSM-IV втеча з дому розглядається як критерій антисоціального розладу особистості: однократна втеча без повернення або щонайменш двократна нічна втеча з батьківського дому (О. Ф. Кернберг, 1998 [17]).

б. Період після втечі характеризується зростанням у дитини почуття провини, усвідомленням невідповідності до реалій життя. Відбувається розпад звичного життєвого укладу, руйнування планів на майбутнє [18].

Тому дуже важливою є реакція батьків на втечу, вона також може бути зумовленою специфічними сімейними сценаріями та захисними механізмами (наприклад, сценарій «ти зрадив сім'ю») і потребує необхідного психологічного супроводу процесу відновлення сімейної системи після повернення підлітка.

Усе вищевикладене дає змогу дійти **висновку**, що дитяча та підліткова бездоглядність протягом останніх десятиріч становить значну соціальну проблему, її масштаби зростають, не дивлячись на усі державні зусилля. Спостерігаються омолодження контингенту утікачів, зсув причин утеч у бік індивідуально-психологічних.

Втеча підлітка з дому – це усвідомлюваний, цілеспрямований вчинок, до аналізу якого доцільно застосування загальних закономірностей, зокрема виділення психологічних чинників і умов. Як і будь-який поведінковий акт, втеча розглядається в контексті особистості, ситуації та їх взаємодії як один із способів захисної поведінки. Так, втеча на різних рівнях організації поведінки може бути розглянута як: фізіологічна реакція, форма психологічного захисту, поведінкова реакція, симптом психологічного синдрому втечі від реальності, симптом поведінкового розладу (дромоманії).

Втечі підлітків із дому класифікуються за різними підставами: часовими (тимчасові і тривалі), вольовими (імпульсивні та навмисні), мотиваційними (демонстративні та пов'язані зі страхом покарання) тощо.

Безпосередніми психологічними чинниками втечі з дому можуть виступати: 1) стресовий стан, у якому перебуває підліток; 2) образ світу підлітка, життєві плани та сценарії; 3) психопатологія; 4) особливості оточення підлітка, зокрема система відносин у сім'ї, референтній групі.

Список використаних джерел

1. Долджин К. Психология подросткового и юношеского возраста / К. Долджин, Ф. Райс. – СПб. : Питер, 2012. – 880 с.
2. Юрков О. Ю. Личностно-психологические особенности подростков, склонных к бродяжничеству : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Юрков Олег Юрьевич. – М. : РГСУ, 2006. – 22 с.
3. Вахромов Е. Е. Побег подростков из дома: психологическая коррекция аномального поведения / Е. Е. Вахромов. – М. : МПУ, 2003. – 23 с.
4. Алмазов Б. Н. Психологическая средовая дезадаптация несовершеннолетних / Б. Н. Алмазов. – Свердловск : УрГУ, 1985. – 152 с.
5. Белоусова З. И. Овсянникова В. В. Социально-психологические проблемы девиантного поведения детей и подростков : учеб. пособие / З. И. Белоусова, В. В. Овсянникова. – Запорожье : ЗГУ, 1998. – 87 с.
6. Шипицына Л. М. Психология детей-сирот : учеб. пособие / Л. М. Шипицына. – СПб : СПУ, 2005. – 628 с.
7. Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования / Р. Нельсон-Джоунс. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.
8. Фрейд З. Семейный роман невротиков / З. Фрейд. – М. : Азбука-классика, 2009. – 230 с.
9. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / А. Адлер. – М. : Когито-центр, 2002. – 219 с.
10. Каменсков М. Ю. Фиксированные формы аномального сексуального поведения (клинико-патогенетические и судебно-психиатрические аспекты) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 14.00.18 / Каменсков Максим Юрьевич. – М. : ГНЦССП им. В.П. Сербского, 2008. – 23 с.
11. Балабанова Л. М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений) / Л. М. Балабанова. – Донецк : Сталкер, 1998. – 432 с.
12. Гоголева А. В. Аддиктивное поведение и его профилактика / А. В. Гоголева. – Воронеж : МОДЭК, 2003. – 240 с.
13. Алешина Ю. Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование / Ю. Е. Алешина. – М. : Класс, 2004. – 384 с.

14. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика : Понимание структуры личности в клиническом процессе / Н. Мак-Вильямс. – М. : Класс, 1998. – 480 с.
15. Личко А. Е. Психопатия и акцентуация характера у подростков / А. Е. Личко. – М. : Академия, 2003. – 249 с.
16. Мэш Э. Детская патопсихология. Нарушения психики ребенка / Э. Мэш, Д. Вольф. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2003. – 384 с.
17. Кернберг О. Ф. Тяжелые личностные расстройства. Стратегии психотерапии / Отто Ф. Кернберг ; пер. с англ. М. И. Завалова. – М. : Класс, 2000. – 464 с.
18. Емельянова Е. В. Психологические проблемы современного подростка и их решение в тренинге / Е. В. Емельянова. – СПб. : Речь, 2008. – 336 с.

Надійшла до редколегії 21.10.2014

ЛАРИОНОВ С. А., ПЕТЛЕНКО Е. В., МАКАРЕНКО П. В. ПОБЕГ ПОДРОСТКОВ ИЗ ДОМА КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Рассмотрены теоретико-психологические аспекты проблемы побегов подростков из дома. Проанализированы классификации подростковых побегов (эмансипационные, импульсивные, демонстративные, дромоманические) и самих подростков-беглецов (временные и умышленные). Обобщены социально-психологические причины и непосредственные психологические условия побегов подростков из дома. Проведён анализ побегов подростков из дома на разных уровнях организации поведения, таких как: физиологическая реакция, форма психологической защиты, поведенческая реакция, симптом психологического синдрома бегства от реальности, симптом поведенческого расстройства.

Ключевые слова: *бродяжничество, побег из дома, подростки, дети, дромомания.*

LARIONOV S. O., PETLENKO O. V., MAKARENKO P. V. TEENAGERS' RUNAWAY FROM THEIR HOMES AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM

This article represents theoretical and psychological aspects of the adolescent runaways from home. It is shown that there is a rejuvenation of runaway's contingent, and there is a alteration of the runaway's reasons towards individually psychological.

It is described that teenagers' runaways are classified for various reasons: duration (temporary and long-term), volitional (impulsive and deliberate), motivational (demonstrative and associated with fear of punishment), etc. It was analyzed the classification of teenage runaway (emancipatory, impulsive, demonstrative, dromomania) and teenagers runaway themselves (temporary and intentional).

The summary of the social and psychological reasons: loss of parents due to the death or divorce; exile from home by parents; sexual assault; alcohol and drug abuse by adolescents; runaway or exile from home as a result of mental development defects or intellectual disability; requirements' redundancy or the lack of attention from significant persons; anxiety due to the fear of punishment etc.

Direct psychological factors of the runaway could be: 1) stress state of the teenager; 2) teenager's view of the world, life plans and scenarios; 3) psychiatric disorders of personality and behavior; 4) teenager's environmental features including a system of relations in the family and reference group.

It is shown that teenager's runaway from home it is a conscious, purposeful, action, analyzing which it is advisable to use common regularities including distinguishing of psychological factors and conditions. As any behavioral action runaway is considered in the context of personality, situation and their relation, as one of the ways of defensive behavior. It is noted that on the different levels of the behavior runaway could be considered as a physiological response, a form of psychological defense, behavioral reaction, a symptom of psychological syndrome of escape from reality, a symptom of behavioral disorder (dromomania).

Keywords: *vagrancy, runaway from the home, teenagers, kids, dromomania.*